

Kocatepe İslami İlimler Dergisi
Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt / volume: 4 • sayı/issue: 2 •(Aralık/December 2021): 238-258

**İslam ve Transhümanizm Bağlamında Süper Müslüman
Kavramının Analizi**

*An Analysis of The Notion of Super Muslim in The Context of Islam
and Transhumanism*

Büşra KILIÇ AHMEDİ

Dr. Öğr. Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü
Asst. Prof., Afyon Kocatepe University Department of Psychology
Afyonkarahisar, Turkey

✉ ahmedibusra@gmail.com orcid.org/0000-0001-7388-7886

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29.09.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 24.11.2021

Yayın Tarihi / Published: 30.12.2021

Atıf/Cite as: Kılıç Ahmedi, Büşra. "İslam ve Transhümanizm Bağlamında Süper Müslüman Kavramının Analizi". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (Aralık 2021): 238-258. <https://doi.org/10.52637/kiid.1001949>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License / Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır.

İslam ve Transhümanizm Bağlamında Süper Müslüman Kavramının Analizi

Öz

İnsanın geliştirilmesi merkezinde ilerleyen transhümanizm tartışmaları, bir yönüyle nanoteknoloji, protez teknolojileri, robotik gibi yeniliklerle heyecan uyandırırken bir yönüyle insan ötesinin mahiyetinin ne olacağı hususundaki belirsizlik ve insan otoritesinin sarsılacağı endişesinin doğurduğu anlam yitimi sebebiyle kaygı vericidir. En yumuşak ifadeyle, öjeni, çip yerleştirme, zihin aktarımı gibi ileri teknolojik müdahaleler ile insan ömrünü uzatma, refahı artırma, acıdan ve yoksulluktan uzaklaşmayı müjdeleyen transhümanizmin üzerinde uzlaşmış ve sınırları çizilmiş bir yapıya sahip olduğunu söylemek güçtür. Bununla birlikte genel olarak, insanın fiziksel, bilişsel ve psikolojik yetilerini güçlendirecek teknolojik gelişmelerle insanlığı daha iyiye taşımayı hedefleyen ve aynı zamanda bu teknolojilerle ilgili etik meseleleri inceleyen entelektüel ve kültürel bir hareket olduğu söylenebilir. Transhümanizm insanın sonsuz öz aşkınlık kapasitesine ve tanrısal karakterine vurgu yapmaktadır. Buna göre insan biyolojik yapısından kaynaklanan sınırlarını bilimsel yöntemlerden destek alarak aşabilir ve aşmalıdır. Transhümanistler bilgisayardan insana ve insandan bilgisayara bilgi aktarımı üzerinde çalışmalar yürütmektedir. Özellikle insandan bilgisayara bilgi aktarımının, teknik ifadesiyle zihin aktarımının, insanlığa ölümsüzlüğün kapılarını aralayacak kilit bir teknolojik hamle olması beklenmektedir. Böylelikle insan bedeni öldüğünde makine olarak bir bilgisayar çipinde yaşamına devam edebilecektir. Burada insan-hayvan-makine türleri arasında bir fark kalmayacağı düşüncesi göze çarpmaktadır. Eşyanın sınırlarının ve evrenin işleyiş kanunlarının bulanıklaştığı günümüzde tek başına bir otorite olarak bilimin söylemlerinin insanın büyük sorularına cevap olmaya yetmediği; bu sebeple de dini ve felsefi geleneklerin değerler sistemlerine ihtiyaç olduğu açıktır. Bu bağlamda Hıristiyanlığın temsilcileri transhümanizm tartışmalarında aktif şekilde yer alırken Müslümanların tartışmaya aynı oranda dahil olmadıkları görülmektedir. Bu minvalde, çağdaş din felsefesi ve İslam felsefesi araştırmacısı Roy Jackson İslam'ın tartışmalara katkı sunacak gerekli birikim ve tecrübeye sahip olduğunu vurgulayarak Fârâbî, İbn Tufeyl, Muhammed İkbâl gibi İslam düşünürlerinin görüşleri üzerinden İslam-transhümanizm ilişkisinin nasıl olabileceğine dair mülahazalarda bulunmuştur. Bu makalenin amacı ise Jackson'un *Muslim and Supermuslim: The Quest for the Perfect Being and Beyond* adlı eserinde transhümanist Müslümanı tasvir ederken kullandığı *Süper Müslüman* kavramının ve bu kavramın içeri doldurmak üzere başvurduğu Müslüman düşünürlerin fikirlerine dair açıklamalarının eleştirel bir analizini sunmaktır. Çalışmanın transhümanizm-İslam ilişkisini konu alan az sayıda çalışmadan biri olması dolayısıyla alanyazına katkı sunması beklenmektedir. Literatür taraması yöntemiyle yürütülen çalışmada transhümanizm ile İslam düşüncesi arasında kurulan ilintilerin İslam'ın bilimsel gelişmeye sunduğu katkılar düzeyinde makul karşılanabileceği ve bazı ortak düşünsel motifler üzerinden bir çağrışım sağlamanın mümkün olabileceği, ancak bunun bir benzeşime dönüştürülmesini güçleştiren temel farklılıkların söz konusu olduğu sonucuna varılmıştır. Transhümanizm geniş spektrumlu bir kavram olması sebebiyle kapsadığı görüşler ılımlı insan ömrü uzatma idealinden, değişen dünyaya ayak uydurabilecek yeni bir türün ortaya çıkartılması ülküsüne kadar değişebilmektedir. Bu özelliği dolayısıyla transhümanizme karşı bir tutum geliştirmek güçleşse de en ılımlı hali baz alındığında insan hayatının iyileştirilmesi, tedavisi olmayan hastalıkların çaresinin bulunması, acının ortadan kaldırılması gibi gelişmelerin İslami doktrinlere meydan okuyacak türden eylemler olarak nitelendirilmesi güçtür. Ancak mesele bunu aştığında ve var olan insan türünün, yeni nesil uzun ömürlü, üstün zekalı, ultra güçlü varlıklar tarafından en iyi ihtimalle itibar kaybına uğratılması söz konusu olduğunda, transhümanistik düşüncüyü İslami literatür çerçevesinde temellendirmek mümkün görünmemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Transhümanizm, Süper Müslüman, Roy Jackson, İnsan-ı Kâmil, İnsanın Tanrılaştırılması.

An Analysis of The Notion of *Super Muslim* in The Context of Islam and Transhumanism Abstract

While the discussions of transhumanism, which are progressing in the center of human development, arouse excitement with innovations such as nanotechnology, prosthetic technologies, and robotics, on the other hand, it is worrying due to the uncertainty about what the nature of the transhuman will be and the loss of meaning caused by the concern that human authority will be shaken. It is difficult to say that transhumanism, which heralds advanced technological interventions such as eugenics, chip implantation, mind uploading, extending human life, increasing well-being, and getting away from pain and poverty, has a structure that has been agreed upon and its boundaries are drawn. However, to make a general definition, it can be said that it is an intellectual and cultural movement that aims to improve humanity with technological developments that will prevent aging, increase people's physical, psychological, and intellectual capacity, and also examines ethical issues related to their use. Transhumanism emphasizes man's infinite self-transcendent capacity and God-like character. Accordingly, human beings can and should overcome their biological limitations by getting support from scientific methods such as neuroscience, biotechnology, and nanotechnology. Transhumanists work on transferring information from computer to human and from human to computer. It is expected that the transfer of information from human to computer, in technical terms, mind uploading, will be a key technological move that will open the doors of immortality to humanity. Thus, when the human body dies, it will be able to continue its life as a machine in a computer chip. Here, the idea that there will be no difference between human-animal-machine species stands out. In today's world, where the boundaries of things and the working laws of the universe are blurred, the scientific discourses as a sole authority are not sufficient to answer the questions of man; for this reason, it is clear that there is a need for value systems of religious and philosophical traditions. In this context, while the representatives of Christianity take an active part in the discussion of transhumanism, it is seen that Muslims are not included in the discussion at the same rate. In this regard, Roy Jackson, a contemporary philosopher of religion and researcher of Islamic philosophy, emphasized that Islam has the necessary knowledge and experience to contribute to transhumanist discussions, and he discussed how the relationship between Islam and transhumanism could be based on the views of Islamic thinkers such as Al-Farabi, Ibn Tufail and Mohammed Iqbal. The purpose of this article is to present a critical analysis of the concept of *Supermuslim* that Jackson used to describe the transhumanist Muslim in his book *Muslim and Supermuslim: The Quest for the Perfect Being and Beyond*, and the explanations of the Muslim thinkers he applied to fill this concept. Since the study is one of the few studies on the transhumanism-Islam relationship, it is expected to contribute to the literature. The study conducted by the literature review method, concluded that the correlations between transhumanism and Islamic thought can be considered reasonable at the level of the contributions of Islam to scientific development and that it is possible to provide an association over some common intellectual motifs, but there are fundamental differences between them. Since transhumanism is a broad-spectrum concept, the views it covers can vary from the ideal of extending human lifespan to the idea of creating a new species that can keep up with the changing world. Thus it is difficult to develop an attitude against transhumanism based on the mentioned feature or to characterize developments such as extending human life, finding cures for incurable diseases, and eliminating pain, as actions that will challenge Islamic doctrines. However, when the issue exceeds this, and when it comes to the discrediting of the existing human species by the new generation of long-lived, gifted, ultra-powerful beings at best, it does not seem possible to justify the transhumanistic thought within the framework of Islamic literature.

Keywords: Islamic Thought, Transhumanism, Super Muslim, Roy Jackson, Perfect Being, Playing God.

GİRİŞ: TARİHÇE VE ENTELEKTÜEL KÖKEN

İnsan daima hayatını kolaylaştırmak için teknolojik icatlarda bulunmuştur. Ancak modern zamanda Sanayi Devriminin desteğiyle insan hayatını değiştiren gelişmeler ivme kazanmıştır. Elbette değişim yalnızca insan özelinde kalmamış, insanın içerisinde yaşadığı dünya ekosistemi de bundan nasibini almıştır. Öyle ki insan-çevre ilişkisinde yaşanan niceliksel dönüşüm neticesinde yeni bir jeolojik döneme geçildiği iddiaları ortaya atılmış ve bu döneme insanın dünya üzerindeki etkisinin derinleşmesinden mülhem olarak antroposen çağı yakıştırmaları yapılmıştır.¹ Böylelikle modernite, yaşanan hızlı değişim ve dönüşümler neticesinde felsefi bir başa dönüşe kapı aralamış gibi görünmektedir. İlk çağ felsefesinden sokratik felsefeye geçişte ağırlık kazanan “İnsan nedir?” tartışmalarının bugün farklı bir bağlamda yeniden ateşlendiğini söylemek mümkündür. Söz konusu başa dönüş zannedileceği gibi nostaljik bir geçmişe özlemden kaynaklanmamış, bilakis bugün anladığımız manada insanı günün ihtiyaçlarını artık karşılayamaz hale gel/diği/eceği gerekçesiyle geçmişte bırakma idealinden hasıl olmuştur. En yumuşak ifadeyle, öjeni, çip yerleştirme, zihin aktarımı gibi ileri teknolojik müdahaleler ile insan ömrünü uzatma, refahı artırma, acıdan ve yoksulluktan uzaklaşmayı müjdeleyen transhümanizm akımı, en fazla hangi müdahaleye kadar insan kalınabileceği sorunsalından doğan insanlığın neliği bahsini yeniden gündeme taşımıştır.

İnsanın kendisini iyileştirme, geliştirme ve ölümsüz kılma arzusunun insanlık tarihi kadar kadim olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple transhümanizm kavramının dini ve mitolojik bağlamda Hz. Adem ve Promete’ye dayandığı iddiaları söz konusudur.² Benzer şekilde Gılgamış destanında işlenen ölümsüzlük getiren bitki metaforu sebebiyle transhümanizm düşüncesinin kültürel kökenlerinin Sümerlere dayandırılabilceğini ileri sürenler olmuştur.³ Bununla birlikte bir kavram olarak transhümanizmin kökenine dair izlerin 14. yüzyıla kadar gittiği görülmektedir. Dante *La Divina Commedia* adlı eserinin 1. Kantosunda “trasumanar” kavramını kullanmış⁴ ve kavramın insanlıktan kutsallığa geçiş, insanlığın ötesine geçiş, insan doğasının sınırlarının ötesine yolculuk gibi anlamlara geldiğine dair yorumlar yapılmıştır.⁵ Daha sonra T.S. Eliot *The Cocktail Party* isimli eserinde aydınlanma yolunun cefalı olacağından söz ederken bu yolculuğu tercih edenleri “transhumanized” kavramı ile ifade etmiştir.⁶ Ancak modern transhümanistler, Roy Jackson’ın ifade ettiği üzere, bahsi geçen kökdeş ifadelerin edebiyattaki kullanımlarını, teknolojik bir dönüşüm çağrısını yapmadıkları için, transhümanizm düşüncesinin başlangıç noktası olarak kabul etmemektedir.⁷ Buna göre seküler transhümanistlerin kabul ettiği şekliyle bir terim olarak transhümanizm ilk defa Julian Huxley’in *New Bottles for New Wine* adlı kitabında geçmektedir. Kitabında transhümanizm başlıklı kısa bir bölüme yer veren Huxley, ilgili bölümde insanın kendi potansiyelinin farkına varması, kendisine inanması ve daha standardı yüksek bir hayat için atalarının yaptığı hurafelere bağlı kalma hatasından uzaklaşarak bilime dayanması gerektiğini iddia etmektedir. Ancak böyle yaparak kendi insan doğasının imkanlarının farkına varabileceğini ve insan kalarak kendisini aşabileceğini ifade eden Huxley, bu inancını transhümanizm şeklinde adlandırmayı uygun görmüştür. İnsanlığın yeni bir varlık türü olmanın eşiğinde olduğuna ve bizler Pekin Adamı’ndan ne kadar farklıysak bu yeni türün de bizlerden o kadar farklı olacağına dair söylenenleri doğrulayan ifadelerle yer vermekten de

¹ Steffen Will vd., “The Anthropocene: conceptual and historical perspectives”, *Phil. Trans. R. Soc. A.*(2011) 369, 843.

² Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 30.

³ Nick Bostrom, “A History of Transhumanist Thought”, *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (2005), 1.

⁴ di Dante Alighieri, *La Divina Commedia* (Milano: Società Tipografica dei Classici Italiani, 1805), 11 (I. 70).

⁵ Filippa Modesto, *Dante’s Idea of Friendship: The Transformation of a Classical Concept* (Toronto: University of Toronto Press, 2015), 195.

⁶ T.S. Eliot, *The Cocktail Party* (New York: Harcourt, Brace & World Inc., 1950).

⁷ Roy Jackson, *Muslim and Supermuslim: The Quest for the Perfect Being and Beyond* (Epub: Palgrave, Macmillan, 2020), 16.

geri durmamıştır.⁸ Huxley'in isimlendirmesi transhümanist akım için başlangıç teşkil etse de eseri belirgin bir felsefi duruşu yansıtmamaktadır. Akımın felsefi çerçevesine daha geniş çaplı olarak Max More'un "Transhumanism: Toward a Futurist Philosophy" adlı çalışmasında rastlanmaktadır.⁹ Burada transhümanizm insanlığı posthümanizm durumuna taşıyacak olan felsefi düşünceler bütünü olarak tanımlanmıştır.¹⁰ Ancak üzerinde uzlaşmış ve sınırları çizilmiş bir yapıya sahip olduğunu söylemek güçtür. Bu durum henüz yarı pişmiş bir düşünce olan transhümanizmin eleştirilmesi hususunu da zorlaştırmaktadır.¹¹ Bununla birlikte genel bir tanım yapmak gerekirse, yaşlanmanın önüne geçecek; insanın fiziksel, psikolojik ve entelektüel kapasitesini artıracak teknolojik gelişmelerle insanlığı daha iyiye taşıma amacı güden ve aynı zamanda bu teknolojilerin vaatleri, sonuçlarını ve muhtemel tehlikeleri ile kullanımıyla ilgili etik meseleleri irdeleyen entelektüel ve kültürel bir hareket olduğu söylenebilir.¹² Transhümanizm kavramı bir terim olarak ileri sürüldüğü günden bu yana pek çok farklı araştırmacı/düşünür tarafından irdelenmiş olmakla birlikte özellikle son yıllarda çalışmaların sayısındaki ciddi artış, belki de yaşanan küresel salgının da etkisiyle, konunun sıcak gündeme taşındığını göstermektedir.

Transhümanizm hümanizmden, hümanizm ise Rönesans ve Aydınlanma düşüncesinden neşvü nema bulmuştur.¹³ İnsan aklına ve bilime sonsuz güveni ifade eden aydınlanma Kant tarafından "What is Enlightenment" adlı çalışmasında insanın kendi hatası sonucunda düştüğü ergin olmama durumundan kurtulması olarak tanımlanmıştır.¹⁴ Ortaya çıkışı eğitim alanıyla ilişkili olup iyi eğitilmiş bireyler yetiştirme amacı güden¹⁵ hümanizm, süreç içerisinde her şeyin insan aklına irca ettirildiği, hakikatin bilinmesinde insan aklının merkeze alınması¹⁶ gibi bir anlayışa doğru kaymıştır. Böylece insanın kendi aklını kullanma cesareti göstermesiyle başlayan Rönesans hareketinin nihayetinde kendini tanrılaştırmasıyla sonuçlandığı ileri sürülebilir. Zira kutsal, merkezden çıkarılmış ve yerine insan ikame edilmeye çalışılmıştır. Transhümanizm de benzer şekilde insanın sonsuz öz aşkınlık kapasitesine ve tanrısal karakterine vurgu yapmaktadır.¹⁷ Buna göre insan biyolojik yapısından kaynaklanan sınırlarını, nörobilim, biyoteknoloji nanoteknoloji gibi bilimsel yöntemlerden destek alarak aşabilir ve aşmalıdır. Transhümanizm, özgürlük, eşitlik, demokrasi kaygıları sebebiyle hümanizmle ortak paydada buluşmakta ve dahi hümanizmin uzamı olarak değerlendirilebilmektedir. Ancak transhümanizm insani gelişim için eğitim, kültürel iyileştirme gibi geleneksel hümanistik yöntemlerle kendisini sınırlamayacağını belirterek hümanizmden ayrılmaktadır.¹⁸ Buradan anlaşılacağı üzere transhümanizm teknolojik gelişimi temel alan bir harekettir ve iyileştirmeler yapmak adına doğaya müdahale etmekte bir sakınca görmez.¹⁹ Transhümanistik düşünce çatısında teknoloji alanında biyoteknoloji, moleküler nanoteknoloji, üstün zeka, sanal gerçeklik, canlı dondurma, zihin yüklemesi gibi konular üzerine çalışmalar yürütülmektedir. Yapılan çalışmalarda benimsenen

⁸ Julian Huxley, *New Bottles for New Wine* (London: Chatto & Windus, 1957), 13-17.

⁹ Max More, "Transhumanism: Toward a Futurist Philosophy", *Extropy* 6 (1990, 1996), 12-16.

¹⁰ Elbette transhümanizm denildiğinde önde gelen farklı isimler söz konusudur, ancak bu çalışmanın kapsamına girmediği için burada detaylı şekilde incelenmemiştir.

¹¹ M. J. McNamee - S. D. Edwards, "Transhumanism, medical technology and slippery slopes", *General Ethics* 2006 (32), 513.

¹² Nick Bostrom, *The Transhumanist FAQ: A General Introduction*, (PDF: World Transhumanist Association, 2003), 4.

¹³ Max More, "The Philosophy of Transhumanism", *The Transhumanist Reader*, ed. Max More - Natasha Vita-More (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2013), 4.

¹⁴ Immanuel Kant, "What is Enlightenment" (1784), *Classical Sociological Theory*, ed. Craig Calhoun vd. (Malden: Blackwell Publishing, 2007), 39.

¹⁵ Tony Davies, *Humanism* (London: Routledge, 1997), 9-10.

¹⁶ Kasım Küçükcalp, *Batı Düşüncesi: Felsefi Temeller*, 5. B. (Ankara: İsam Yayınları, 2018), 153.

¹⁷ Fuller Steve - Veronika Lipińska, *The Proactionary Imperative: A Foundation for Transhumanism* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014), 1.

¹⁸ Nick Bostrom, *The Transhumanist FAQ*, 4.

¹⁹ Nick Bostrom, "Transhumanist Values", *Nickbostrom* (Erişim 2 Eylül 2021).

hedefler insanoğlunun refah düzeyini artırmak, insanlığı acı ve yoksunluktan arındırmak, yaşam süresini uzatmak ve nihai kertede ölümsüzlüğe ulaşmaktır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, transhümanizmin ölümsüzlük iddia ve idealinde olduğu hususu tartışmalıdır. Bir tarafta yaşlanmayı salt fizyolojik bir durum olarak görüp diğer hastalıklardan ayırmaksızın tedavi edilebilir olduğunu savunarak ölümsüzlüğün mümkün olduğunu söyleyenler²⁰ varken, diğer tarafta bunun şu an gelinen noktadan çok uzak olduğunu, bir mittin ibaret olduğunu²¹, hatta insanın ölümlü oluşunun hiçbir biyogerontoloğun değiştiremeyeceği bir gerçek olduğunu ve yaşamın uzatılması çalışmalarını çarpıttığını ileri sürenler de bulunmaktadır.²² Transhümanistler bilgisayardan insana ve insandan bilgisayara bilgi aktarımı üzerinde çalışmalar yürütmektedirler. Özellikle insandan bilgisayara bilgi aktarımının, teknik ifadesiyle zihin aktarımının, insanlığa ölümsüzlüğün kapılarını aralayacak kilit bir teknolojik hamle olması beklenmektedir. Böylelikle insan bedeni öldüğünde makine olarak bir bilgisayar çipinde yaşamına devam edebilecektir. Burada insan-hayvan-makine türleri arasında bir fark kalmayacağı düşüncesi göze çarpmaktadır ki bu da Darwin'in insan ve hayvan arasında tür olarak değil derece olarak zeka farkı olduğuna dair ifadesini akıllara getirmektedir.²³

Transhümanizm insanı daha iyiye götürmeyi hedefleyen tekamülcü bir anlayışa sahiptir. Darwin'in ileri sürmüş olduğu evrim teorisinin üzerinde şekillenen transhümanizm akımı ilerlemeci bakışla hareket ederek bugünün insanların dünün insanlarından fizyolojik, psikolojik, bilişsel ve sosyolojik açıdan daha iyi durumda oldukları ve yarının insanların da bugünkülerden daha iyi şartlara sahip olacağı fikrini benimsemektedir. Ancak Darwin'in evrim teorisinde evrim doğal olarak kendiliğinden gerçekleşirken transhümanizm evrimi bilim adamlarının ellerine bırakarak köklü bir geleneği bozmaktadır. Transhümanizmin kendi biyolojisinin sınırlarını aşan insan tasviri Nietzsche'nin *Übermensch*'inden ilham almış gibi görünmektedir. *Übermensch* ile Nietzsche teknolojik iyileştirmeleri kastetmemekte, daha ziyade içsel kişisel gelişimi ifade eden bir kavram olmakla birlikte bireysel özgürlük, bütün insanlığın refah düzeyinde artış istemi gibi hususlarda transhümanizm düşüncesini önceliyor gibi görünmektedir.²⁴ Transhümanizmin insanı, sürekli gelişim halinde olan, statik değil dinamik, olmuş değil oluş halindeki insandır ve anlaşılacağı üzere sabit bir öze sahip değildir. Bu da yine Nietzsche'nin güç istemi (will-to-power) fikrine yakın bir görüntü arz etmektedir.²⁵

Hümanizm, transhümanizm ve posthümanizm birbirini takip eden evrimsel dönemler şeklinde bir çağrışıma sahip olmakla birlikte, alanyazında bu kavramların birbirlerinin devamı ve tamamlayıcısı şeklinde tanımlananın yanlış olduğuna dair görüşün ağır bastığı görülmektedir. Özellikle transhümanizm ve posthümanizmin birbiriyle karıştırıldığını görmek mümkündür. Oysa transhümanizm bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile insanın kapasitesini yükselterek evrim yolculuğuna etki etmek gayesini²⁶ insan merkezli bir bakış açısıyla takip etmekten, posthümanizm insanı merkezden çıkararak, hatta bir merkezi ya da hiyerarşik düzeni olmayan, yapısökümcü, post-antroposantik bir yaklaşım olarak kendisini göstermektedir.²⁷ Bu sebeple posthümanizm, insandan kurtuluşu çağrıştırmakla suçlanmış,

²⁰ Aubrey de Grey, "Radical Life Extension: Technological Aspect", *Religion and the Implications of Redical Life Extension*, ed. Derek F. Maher - Calvin Mercer (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 13-14.

²¹ Michael A. Cerullo, "The Ethics of Exponential Life Extension through Brain Preservation", *Journal of Evolution and Technology* 26/1 (2016), 94-105.

²² Steven Horrobin, "The Ethics of Aging Intervention and Life-Extension", *Aging Interventions and Therapies*, ed. Suresh Rattan (Singapore: World Scientific Publishers, 2005), 13-15.

²³ Charles Darwin, *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 105.

²⁴ Bostrom, "A History of Transhumanist Thought", 4.

²⁵ Stefan Lorenz Sorgner, "Nietzsche, the Overhuman, and Transhumanism", *Nietzsche and Transhumanism: Precursor or Enemy?*, ed. Yunus Tuncel (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017), 15.

²⁶ Humanity +, "Humanity+ - What We Do" (Erişim 5 Eylül 2021).

²⁷ Francesca Ferrando, "Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations", *Existenz* 8/2 (2013), 32; Rosi Braidotti, *İnsan Sonrası* (İstanbul: Kolektif, 2018).

kimliksizlik ve ölümler eş anlamlı olarak değerlendirilmiştir.²⁸ Bununla birlikte transhümanizmin bedeni eksik görmesi, bedenini insanı zihinsel ve fizyolojik açıdan sınırlandırdığı görüşü bedensizleşme çağrışımları yaparak insanın sonsuzluğa erişmesinin yolunun bedenden kurtulmaktan geçtiğini ilan etmektedir.²⁹

Teknoloji sahasında yaşanan hızlı değişim ve dönüşümler etik problemleri beraberinde getirmiştir. Bu problemlerin çözümünde ya da en azından irdelenmesi ve gündeme taşınmasında felsefe ve din alanlarında yürütülecek çalışmalara ihtiyaç vardır. Bu bağlamda Hıristiyanlığın temsilcileri transhümanizm tartışmalarında aktif şekilde yer alırken Müslümanların tartışmaya aynı oranda dahil olmadıkları görülmektedir. Bu minvalde, çağdaş din felsefesi ve İslam felsefesi araştırmacısı Roy Jackson İslam'ın tartışmalara katkı sunacak gerekli birikim ve tecrübeye sahip olduğunu vurgulayarak Fârâbî, İbn Tufeyl, Muhammed İkbal gibi İslam düşünürlerinin görüşleri üzerinden İslam-transhümanizm ilişkisinin nasıl olabileceğine dair mülahazalarda bulunmuştur. Bu makalenin amacı ise Jackson'un *Muslim and Supermuslim: The Quest for the Perfect Being and Beyond* adlı eserinde transhümanist Müslümanı tasvir ederken kullandığı *Süper Müslüman* kavramının eleştirel bir analizini sunmaktır. Çalışmanın transhümanizm-İslam ilişkisini konu alan az sayıda çalışmadan biri olması dolayısıyla literatüre katkı sunması beklenmektedir. Bu doğrultuda çalışmada öncelikle genel çerçevesi çizilen transhümanizm düşüncesinin din ile, daha özelde İslam dini ile ilişkisine değinilerek Jackson'un *Süper Müslüman* kavramı İslam düşüncesi bağlamında analiz edilecektir.

1. TRANSHÜMANİZM VE DİN

Transhümanizm, yüzünü hem genetik mühendislik ve bilgi teknolojisi gibi günün teknolojilerine hem de moleküler nanoteknoloji ve yapay zeka gibi yeni nesil teknolojik çalışmalara çeviren interdisipliner bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır.³⁰ Buna karşın genelde tüm dinlere, ancak özellikle bir aşkın Tanrı anlayışına sahip olan kurumsal dinlere karşı bu işbirlikçi tavrını koruyamadığı gözlenmektedir. Dinle doğrudan çatışmamakla birlikte transhümanizm, dini doktrinlere ters düşebilecek unsurlara sahiptir. Yapay zeka, nanoteknoloji, biyomühendislik, nörobilim, zihin yükleme, tekillik, siborglaşma gibi teknolojik hamleleler Tanrının planını bozmak olarak yorumlanabilmekte ve transhümanizme bu gelişmelere destek olmakla hem Tanrıya meydan okumakta hem de insanın hayatını anlamından arındırmaktadır şeklinde suçlamalar yöneltilmektedir.³¹

Transhümanizmin çağdaş temsilcilerinden Bostrom'un belirttiği üzere transhümanizm rasyonel düşünce ve emprisizme dayanmakta ve müntesiplerini hayallerini bu dünyada ve doğaüstü güçlerden medet ummaksızın kendi başlarına gerçekleştirmek için çabalamaya çağırılmaktadır.³² Bu sebeple müntesiplerinin genellikle ateist ve materyalist dünya görüşüne sahip oldukları söylenebilir de transhümanizmin dinle ortak değerlerinin olduğu da açıktır. Bu minvalde Patrick Hopkins din ve transhümanizmin paylaştığı ortak amaçlar olduğunu ileri sürmekte ancak tüm transhümanistlerin dine tepkisinin aynı olmayacağını da ilave etmektedir. Buna göre transhümanistlerin akımın "trans" kısmına ne kadar gönül verdikleri dinle ilişkilerinin düzeyini belirleyen şey olacaktır.³³ Böylelikle transhümanist teoloji mümkün olabilecektir ve bu teolojinin ateist dünya görüşüyle tutarlı olması da gayet mümkündür. Zira Feuerbach'ın dediği gibi, her şey değişim halindedir, dün dini olan bugün

²⁸ Jacson, *Muslim and Super Muslim*, 12-13.

²⁹ Brent Waters, "Whose Salvation? Which Eschatology? Transhumanism and Christianity as Contending Salvific Religions", *Transhumanism and Transcendence Christian Hope in an Age of Technological Enhancement*, ed. Ronald Cole-Turner (Washington: Georgetown University Press, 2011), 165.

³⁰ Bostrom, "Transhumanist Values".

³¹ Ahmet Dağ, *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 201.

³² Bostrom, "The Transhumanist FAQ", 45-46.

³³ Patrick Hopkins, "Toward a Transhumanist Theology", *Metanexus* (Erişim 12 Ağustos 2021).

artık dini olmaktan çıkmıştır. Bugün ateist olan da yarın dini olacaktır.³⁴ Buradan da yine transhümanizmin daha esnek, Ortodoks olmayan yumuşak dini oluşumları kabul edilebilir bulduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Hughes, transhümanist dünya görüşünün inanç sistemlerinin çoğuyla, hatta en fundamentalist olanlarla dahi, bir şekilde ortak içeriğe sahip olduğunu iddia etmektedir. Buna göre Bainbridge'in³⁵ araştırmasından hareketle Hughes, dindarların transhümanist projeyi benimseyebileceğini hatta hali hazırda kendisini dindar transhümanist şeklinde tanımlayanlar olduğunu ifade etmekte ve yeni dönemde sinkretik trans-spiritüelitelere doğacak ve dindarlar biyomuhafazakardan transhümanizme gönül verenlere kadar çeşitlilik arz edecektir.³⁶ Elbette dinin nasıl tanımlandığı hususu da transhümanizmle olan ilişkisinin seyrini belirleyen önemli bir faktör olacaktır.³⁷ Bu da Bergson'un yapmış olduğu ahlak ve din ayrımını akla getirmektedir. Bu ayrıma göre ahlak dinamik iken din statiktir. Din kuralcı ve muhafazakardır, ahlak ise akışkan ve esnektir. İkincisi mistikler arasında görülen dindarlığa örnektir³⁸ ve bu örnek transhümanizmin kabul edilebilir gördüğü din-dindarlık profiliyle uyumlu görünmektedir.

Din ile transhümanizm insanı geliştirme çabası ve toplumsal meselelere eğilmesi gibi ortak değerlere sahip olması dolayısıyla aynı paralelde değerlendirilebilse de temel konulardaki çatışmaların görmezden gelinmesi mümkün görünmemektedir. Tanrı gibi olma (*playing God*) düşüncesi örneğin iki alanın çatıştığı önemli konulardandır. *Playing God* genellikle kimin yaşayıp kimin öleceğinin belirleneceği durumlarda Tanrı rolünü üstlenip karar veren kişi için kullanılmakla birlikte insan yaşamını değiştirecek bilimsel çalışmalar yapan bilim insanlarına atfen de kullanılmaktadır.³⁹ Aslında *playing God*, transhümanizm ile başlamış yeni bir tartışma değildir. Ancak güncel biyoteknoloji ve genetik mühendisliği çalışmaları insanın tanrılaştırılması tartışmasının alevlenmesine sebep olmuştur.⁴⁰ İnsanın tanrılaştırılması süreci aslında Tanrının itibarsızlaştırılması şeklinde de değerlendirilebilmektedir.⁴¹ Yine insana dair eksik ve kusurlu şeklindeki algısına sahip ve yeterince güzel yaratılmamış olan insana hak ettiği statüyü vereceğini söyleyen transhümanizm, Tanrının yaratışının en mükemmel yaratış olduğunu savunan geleneksel dinlerle çelişmektedir. Budizm ve Konfüçyanizm gibi Doğu dinleri transhümanizm için daha kolay benimsenebilir bir profile sahiptir. Zira bu dinlerde insan zaten evrim sürecinin içinde, yani mükemmelleşme yolundadır ancak mükemmel bir sabit öze sahip değildir. Transhümanizm ve din başlığı altında ele alınabilecek diğer bir husus her iki tarafın da benimsediği mükemmel insan düşüncesidir. Geleneksel dinlerdeki mükemmel insan ile transhümanizmin mükemmel insanı benzer görünse de Jackson'ın belirttiği üzere bu kavramlar birbirinden oldukça farklıdır. Transhümanizmin mükemmel insanı teknolojik transformasyon vasıtasıyla gerçekleşecek geleneksel dinlerin mükemmel insan tasviri spiritüel bir değişim ve dönüşümü içermektedir.⁴²

³⁴ Ludwig Feuerbach, *The Essence of Christianity* (New York: Dover Publication, 2008), 27.

³⁵ Bainbridge yaptığı çalışmada Tanrı inancı olanların zihin taramayı %10 oranında onayladığını, tanrı inancı olmayan katılımcıların ise %28'inin bu teknolojiyi kabul ettiğini ortaya koymuştur. Bkz. William Sims Bainbridge, "The Transhuman Heresy", *Journal of Evolution & Technology* 14/2 (2005), 95.

³⁶ James J. Hughes, "The Compatibility of Religious and Transhumanist Views of Metaphysics, Suffering, Virtue and Transcendence in an Enhanced Future", (Erişim 11 Ağustos 2021).

³⁷ Patrick Hopkins, "Transcending the Animal: How Transhumanism and Religion Are and Are Not Alike", *Journal of Evolution and Technology* 14/2 (2005), 19.

³⁸ Bkz. Henry Bergson, *The Two Sources of Morality and Religion*, Çev. Ashley Audra – Claudesley Brereton (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2002), 83-228.

³⁹ D. John Doyle, *What Does it Mean to be Human? Life, Death, Personhood, and the Transhumanist Movement* (Cham: Springer, 2018), 143.

⁴⁰ Henk van den Belt, "Playing God in Frankenstein's Footsteps: Synthetic Biology and the Meaning of Life", *Nanoethics* 3 (2009), 259-260.

⁴¹ Hüsnü Aydeniz, "Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi", *ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi* 53/1 (2020), 365.

⁴² Jackson, *Super Muslim*, 170.

Transhümanizm-din ilişkisine Hıristiyanlık özelinden bakıldığında *imago dei* öğretisinin tartışmaya yön verdiği görülmektedir. İnsanın Tanrı suretinde yaratıldığı anlamını taşıyan doktrin, insan tabiatına yapılacak olan teknolojik müdahaleyi insanı itibarsızlaştıran bir faktör olarak yorumlanmaktadır. Zira bu perspektiften insan her şeyiyle kutsal ve dolayısıyla dokunulmaz görünmektedir.⁴³ Ancak genetik mühendislik gibi teknoloji temelli alanlar için insan kutsal yaratımın doğaüstü eylemi olmaktan çok bir dizi maddi nedenin birleşiminden ibarettir ve bu sebeple de müdahaleye gayet açıktır.⁴⁴ Bunun dışında, Tanrı suretinde yaratıldığı için insan yaratıcılık gibi bazı tanrısal özellikler de taşıdığı ve bu özelliklerini teknoloji üzerinden sergilemesinin dini öğretilere ters düşmeyeceği yorumları da mevcuttur. Hıristiyanlıkta yer alan insanlığın kurtuluşa erişmesi öğretisi de yine transhümanizm ile dini farklı taraflara iten bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Buna göre Hıristiyan inancında insanlığın kurtuluşunun tanrısal müdahale ile olacağı belirtilirken transhümanizm insanın ve içerisinde yaşadığı tüm canlılarla birlikte evrenin kurtuluşunu bilim ve teknolojiye bağlamıştır.⁴⁵ Bununla birlikte transhümanizmin temelde Hıristiyanlığın eskatolojik anlatılarından faydalandığı ve bu sebeple Hıristiyanlığın tekno-eskatolojik yorumunun doğuşuna yol açtığı iddiaları dikkat çekmektedir.⁴⁶

Transhümanizmin ölüme karşı takındığı olumsuz tutum ve nihayetinde onu ortadan kaldırma isteğine Hıristiyan inancında da rastlamak mümkündür. İnsanlığın kefareti adına ölen Hz. İsa'nın bedensel yeniden dirilişiyle ölüme karşı zafer kazanılmıştır. Hz. İsa'nın hastalıklara şifa veren ve ölüleri diriltiren peygamber olmasının, Hıristiyanların hastalık ve ölüm için geliştirdikleri olumsuz tasavvuru beslediği düşünülebilir. Transhümanizmin bu dünyayı eldeki tek dünya olarak görmesi sebebiyle daha yaşanılır bir yer haline getirme isteği ve insanları da daha yetenekli ve zaaflarından arındırılmış varlıklar yapma ülküsü, Hz. İsa'nın yeniden gelişini bekleyen Hıristiyanların elini güçlendirebilir/işlerini kolaylaştırabilir/vuslatını öne çekebilir.⁴⁷ Bununla birlikte ölümün ortadan kaldırılması gibi transhümanist düşünceler tabiatın akışına yani doğanın kanunlarına müdahale olarak algılanabilir. Zira ölümlü öldürmek isteyenler yaşlanmayı bir ölüm sebebi olarak görmemektedirler. Onlara göre yaşlanma değil, yaşlanmanın getirdiği hastalıklar insanın ölümüne neden olmaktadır. Bu sebeple yaşlanmanın ve beraberinde getirdiği hastalıkların önüne geçmenin yolu bunların genetik nedenlerini bularak gen terapisi çalışmaları yürütmekten geçmektedir.⁴⁸ Böylesi girişimler de bazı Hıristiyanlarca doğanın manipülasyonu olarak algılanıp olumsuzlanabilmektedir.

Din ve transhümanizmin birbirinden bağımsız iki alan olarak görülmesi, birbirleriyle çatıştırılması ya da uzlaştırılması eylemleri dışında bizzat transhümanizmin dinleştirilmesi girişimleri de mevcuttur. Buna göre transhümanizmin diğer dinlerden değer, amaç ve anlam sunması dolayısıyla bir farkı yoktur. Transhümanizmin dinî bir dil geliştirmesi mesajlarını diğer insanlara aktarmakta yardımcı olacak araçlar sağlayabilir ve böylece transhümanist din posthuman'a geçişte insanlara yardımcı olabilir.⁴⁹ Bu, Tanrının planını teknolojik gelişmeler aracılığıyla yerine getirme amacıyla olan teknoloji dini fikrinden farklı olarak insanın kendisini Tanrıya dönüştürmesini kapsıyor gibi görünmektedir.⁵⁰ Transhümanizm Felsefesi ve Extropi Enstitüsü kurucusu Max More'un tabiat anaya hitaben söylediği "Bizim için yaptıklarına minnettarız. Şüphesiz yapabildiğinin en iyisini yaptın. Ancak şunu söylemeliyiz ki

⁴³ Ted Chu, *Human Purpose And Transhuman Potential* (San Rafael: Origin Press, 2014).

⁴⁴ Francis Fukuyama, *Our Posthuman Future* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002), 89.

⁴⁵ Harry Walton, "Transhumanism and Theology", *Humanities and Social Sciences* (Erişim 10 Eylül 2021).

⁴⁶ Muhammet Yeşilyurt, "Hıristiyanlığın "Imago Dei" Öğretisinin Transhümanizmle Uzlaştırılmasının İmkânı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9 /5 (2020), 3646.

⁴⁷ Dağ, *Transhümanizm*, 198-199.

⁴⁸ Maxwell J. Mehman, *Transhumanist Dreams and Dystopian Nightmares: The Promise and Peril of Genetic Engineering* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2012), 21.

⁴⁹ Gregory Jordan, "Apologia for Transhumanist Religion", *Journal of Evolution and Technology* 15/ 1 (2006), 71.

⁵⁰ Andrew Pilsch, *Transhumanism: Evolutionary Futurism and the Human Technologies of Utopia* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017), 10.

insan bünyesiyle yetersiz bir iş çıkardın. Bizi hastalıklara ve hasara karşı savunmasız bıraktın. Bizi yaşlanmaya ve ölüme mecbur ettin.... Yaptığın muhteşem ama derinden kusurlu... Şimdi biz insan bünyesini değiştirmenin zamanı geldiğine karar kıldık... Önümüzdeki on yıllar içerisinde bünyemizde bir dizi değişiklik yapacağız. Yaşlanma ve ölümün zulmüne artık tahammül etmeyeceğiz.”⁵¹ şeklindeki sözler transhümanistik felsefeye şekil veren zihnin daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.

Bütün bu karşıtlıklara rağmen Hıristiyanlık ile transhümanizm bir uzlaşma çabası içerisine girmiş gibi görünmektedir. Haddizatında ateistik çağrışımlar yapan öğretilerine rağmen transhümanizmin özü itibarıyla bizzat Hıristiyanlıktan beslendiğine, dahası panenteizme ve süreç teolojisine yakın bir tezahür arz ettiğine dair yorumlar bulunmaktadır.⁵² Ancak İslamiyet’in transhümanizme bakışını içeren kapsamlı bir girişime rastlanmamaktadır.

2. TRANSHÜMANİZM VE İSLAM: SÜPER MÜSLÜMAN’IN İZİNDE

Transhümanizmin henüz Müslüman toplumların odağına düşmediği ve bu sebeple İslam’ın transhümanizm karşısındaki duruşunun ne olacağına dair derin tartışmaların henüz yaygınlık kazanmadığı söylenebilir. Müslümanların transhümanizm karşısındaki tutumunu belirleyecek olan birincil dini kaynaklar ve bu kaynaklardan beslenen Müslüman kültür ve düşüncesi olacaktır. Ancak daha önce bahsi geçtiği üzere bu konudaki girişimler oldukça sınırlıdır. İslami bakış açısıyla transhümanizm değerlendirmesi yapan az sayıda araştırmacıdan biri Aisha Musa’dır. Musa, Kur’ân-ı Kerim ayetleri üzerinden insan hayatının uzatılması çalışmalarına dair çıkarımlar yapmıştır. Nuh Peygamber’in uzun yaşam süresi hakkında bilgi veren ilgili ayet⁵³ ve dahi Hz. Nuh’un ayette işaret edilenden daha uzun bir ömre sahip olduğunu ileri süren alternatif yorumlar ışığında Musa, transhümanizmin hedeflediği insan yaşamını uzatma bahsinin Müslüman düşünceye çok aykırı düşmeyebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca yine Kur’ân-ı Kerim’de anlatılan Ashab-ı Kehf kıssasının⁵⁴ canlı dondurma işlemleri ile hayatın askıya alınması ve sonrasında meydana gelen yeniden canlanmayı çağrıştırdığını iddia etmiştir. Buna ilaveten uzun yaşam Müslümanlara bilgelik elde etmek ve dini eylemlerde bulunmak için imkân tanıyacağından bir kazanç olarak değerlendirilebilir. Ancak Musa’ya göre problem uzun yaşam iddiasının ölümsüzlüğe çıkmasıyla başlayacaktır. Zira Müslümanlar ölümün hak olduğunu açıkça ifade eden ayetlere iman etmekte ve yeniden diriliş ile ahiret hayatına ilişkin eskatolojik doktrinleri benimsemektedirler.⁵⁵ Buna rağmen ölümü, yeniden dirilmeyi ve ahiret hayatını alternatif mistik yorumlarla yeniden anlamlandırmanın da mümkün olduğunu belirten Musa’nın, uzatılan insan ömrünün Müslümanlar için genel olarak problem teşkil etmeyeceği kanaatine ulaştığı söylenebilir.

Benzer şekilde Hamid Mavani de İslam’ın transhümanizm ile çatışabileceği olası noktaları tespit ederek çatışmaların çözümü için değerlendirmelerde bulunmuştur. Mavani’nin öngördüğü muhtemel çatışmalardan biri ölümsüzlükle ilgilidir. Ancak Mavani, transhümanizmin öne sürdüğü teknolojik ölümsüzlük fikrinin sonu olmayan yaşam anlamı taşımaktan ziyade insan hayatının uzatılması demek olduğunu, yaşanan bir kaza ya da evrenin sonlanması gibi bir sebeple insanların ölebileceğini ifade ederek bunun insanların nihayetinde öleceği görüşüyle çelişmediğini savunmaktadır. Benzer şekilde yaşam uzatma teknolojilerinin İslam’ın sedd-i zerai öğretisi bağlamında değerlendirilebileceğini belirten Mavani, “Ey insanlar tedavi olun! Allah nerde (veya ne zaman) hastalık yaratmışsa tedavi de yaratmıştır,

⁵¹ Max More, “A Letter to Mother Nature”, *The Transhumanist Reader*, ed. Max More – Natasha Vita-More (West Sussex: Wiley-Blackwell, 2013), 449-450.

⁵² İsmail Kurt, *Transhumanism ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 93-94.

⁵³ el-Ankebût 29/14.

⁵⁴ el-Kehf 18/9-20.

⁵⁵ Aisha Musa, “A Thousand Years, Less Fifty: Toward a Quranic View of Extreme Longevity”, *Religion and the Implications of Radical Life Extension*, ed. Derek F. Maher – Calvin Mercer (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 124-129.

öyleyse tedavi arayın.” Hadis-i şerifinden hareketle İslam’ın bilim adamlarını insan sağlığı ve kamu yararı için yapabileceklerinin en iyisini yapmaya teşvik ettiğini söylemektedir.⁵⁶

Tamim Mobayed de transhümanizm ve İslam’ı kabul edilebilir ölçüde buluşturmaya çalışanlar arasında yer almaktadır. İslami transhümanizm düşüncesini reddetmenin dar kafalılık olacağını savunan Mobayed, bütün transhümanist uygulamaların İslam’a aykırı olmadığını, hafızanın geliştirilmesi gibi bazı uygulamaların İslami biyomedikal bilimler içerisinde yer edinebileceğini ileri sürmektedir.⁵⁷ Anke Iman Bouzenita ise İslam ve transhümanizm arasındaki temel anlaşmazlıklardan birinin ruh/zihin-beden ilişkisine dayandığını söylemektedir. Ona göre transhümanizmin ruha inanmayışı ve zihni de bedenin bir parçası gibi değerlendirerek beynin içinde konumlandırması klasik İslami ruh-beden ikiliği düşüncesine uymamaktadır. İslam’ın uykusu sırasında ruhun geçici olarak bedeni terk etmesi, ölümle birlikte ruhun bedenden tamamen ayrılması ve hesap günü yeniden dirilme öğretilerinden hareketle Bouzenita transhümanizm felsefesinin İslami öğretilere ters düştüğünü ifade etmektedir. Ayrıca ölümün kaçınılmaz olduğunun altını çizen ayetlere⁵⁸ işaret ederek insan hayatının sonlu olduğuna ve sonsuz hayatın Cennet-Cehennem’de yaşanacağına iman eden Müslümanlar arasında transhümanist fikirlerin kök salamayacağını ileri sürmektedir.⁵⁹ Sonuç olarak söylenebilir ki, transhümanizmin ileri süreceği insan sağlığının korunması ve iyileştirilmesi konusundaki önerilerin İslam’ın insan canını koruyan ve önceleyen doktrinleriyle uyumlu görünmesi sebebiyle Müslümanlar tarafından kabul görmesi muhtemeldir. Ancak öjeni, klonlama, canlı dondurma, ölümsüzlük gibi iddialar İslam’ın ana kaynaklarıyla doğrudan çelişki arz edebileceği için tartışmaya açık görünmektedir.

Teknolojik gelişmelerin gelecek nesiller üzerinde ne gibi etkilerinin olacağını irdelemek son derece hayati öneme sahiptir ve diğer bütün dinlerin olduğu gibi, İslam’ın da geleceğin tasarlanmasında söz sahibi olması, söz konusu gelişim ve ilerleme faaliyetlerinin iyiye ve doğruya yönlendirilmesi için belirleyici bir rol üstlenmesi gerekmektedir. Zira şu an gelinen noktada doğaya müdahale etmenin sakıncaları, insan olmanın neliği ve sınırları, hangi müdahaleye kadar müdahale edilebileceği, insandan sonra gelecek olanın neliği, müdahaleyi kabul etmeyen insanların akıbetinin ne olacağı gibi pek çok sorunun gündemde olması söz konusu teknolojik gelişmelerin içerisinde şekilleneceği bir etik çerçevenin yokluğundan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple yaşanan ve önümüzdeki birkaç on yıl içerisinde yaşanması beklenen gelişmeler için ölçüt olabilecek etik prensiplerin en kısa sürede inşa edilmesi ve bu inşada İslami bakış açısının kritik bir rol ifa etmesi gerekmektedir. Bu noktada Roy Jackson önemli bir tarihi, kültürel, entelektüel mirasa sahip olan İslamiyet’in insan neslinin değişim ve dönüşümü tartışmalarına dahil olması gerektiğini ifade etmiş ve bu noktada *Süper Müslüman* kavramını önermiştir. Jackson kavramın çerçevesini net bir şekilde çizmemiş olsa da genel olarak eğitilmiş, geçmişten devraldığı kültürel ve entelektüel mirası sahiplenip onu işleyip geliştirebilen, eleştirel düşünme becerisine sahip, bilimsel yeniliklere açık, gelişim odaklı Müslümanları ima ettiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Ona göre İslam’ın güncel tartışmalara dahil olabilmesi, hatta tartışmalara yön verebilmesi ancak ve ancak böyle Müslümanlar aracılığıyla olabilecektir.

Jackson *Muslim and Supermuslim: The Quest for the Perfect Being and Beyond* adlı eserinde İslami bir perspektifle transhümanizm konusuna nasıl yaklaşılacağını İslam tarih, kültür, edebiyat ve felsefesinden örneklerle tartışmaktadır. Jackson kendince transhümanizm tartışmalarının yürütüldüğü bir masa kurgulamış ve farklı felsefi ve dini kimliklere sahip

⁵⁶ Hamid Mavani, “Islam- God’s Deputy: Islam and Transhumanism”, *Transhumanism and the Body: The World Religions Speak*, ed. Calvin Mercer – Derek F. Maher (Epub: Palgrave Macmillan, 2014) 75-76.

⁵⁷ Tamim Mobayed, “Immortality on Earth? Transhumanism through Islamic Lenses”, *Yaqeeninstitute* (Erişim 30 Ağustos 2021).

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/185, el-A’râf 7/34.

⁵⁹ Anke Iman Bouzenita, “The Most Dangerous Idea?” *Islamic Deliberations on Transhumanism*, *darulfunun ilahiyat* 29/2 (2018), 206-208.

⁶⁰ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 104.

temsilcilerin düşünceleriyle yer aldıkları tartışma masasında İslam'ın bir temsilcisinin bulunmayışının insanlık adına bir kayıp olacağını ileri sürmüştür. Zira İslam vaktiyle bilimsel ve felsefi alanda söz sahibi olmuş ve değeri tartışılmaz özgün eserler ortaya koymuştur. Böylesi birikime sahip bir medeniyetin insanlığı daha iyiye götürecektir önerilerinin olacağı muhakkaktır. Jackson aslında İslam'ın erken dönemlerden itibaren transhümanizm tartışmalarının içerisinde olduğunu iddia etmektedir. Elbette o günün şartlarında tartışmalar transhümanizm başlığı altında yapılmıyordu ya da bugünkü seküler transhümanistlerin transhümanizm anlayışlarından farklı içeriğe sahipti.⁶¹ Ancak genel hatlarıyla Müslüman düşüncesinin transhümanizmin temel dayanak noktası olan teknoloji ve o teknolojiyi üreten bilim geleneğine katkı sunduğu kesindir.

Aydınlanma kaynaklı transhümanizmin aydınlanmış zihinlerce anlaşılabilirliği ve Müslümanların transhümanizm konusunda önyargılı reddiyeler ileri sürmekten başka bir katkısının olmayacağı düşüncesine karşı Jackson İslam geleneğindeki ihya ve tecdit hareketlerinden örnekler vermektedir.⁶² Yeniden dirilme ve yenilenme örnekleriyle dolu olması dolayısıyla İslam kültürü Batı'da olduğu gibi büyük bir aydınlanma hareketine ihtiyaç duymamış, aksine kendi içerisinde pek çok küçük çaplı aydınlanma süreci geçirmiş ve geçirmektedir. Zira Müslümanlar her yüzyılın başında böylesi bir yenilenme hareketini yürütmekle görevli bir müceddidin geleceğine inanmaktadırlar. Bu sebeple İslam'ın transhümanizm tartışması çatısı altında insanlığa sunacağı katkılar küçümsenmemelidir. Ancak burada Jackson'a göre, doğrudan Kur'an-ı Kerim'e ya da hadis gibi temel kaynaklara başvurmak yerine bu kaynaklardan beslenerek kendi özgün düşüncelerini ortaya koymuş olan Müslüman düşünürlerin fikirlerinden yararlanmak daha isabetli olacaktır. Bu bağlamda Jackson İslam düşünce dünyasında kilit rol üstlenen isimler belirlemiş ve bu isimlerin görüşleri üzerinden bir transhümanizm okuması yapmaya çalışmıştır. Bu okuma esnasında iki ana motifin ön plana çıktığı görülmektedir: İnsanın mükemmelleştirilmesi ve insanın tanrılaştırılması.

2.1. İnsanın Mükemmelleştirilmesi

Transhümanizm tartışmalarının can alıcı noktalarından birini insanın mükemmel yaklaşılması bahsi oluşturmaktadır. Zira, daha önce sözü geçtiği üzere transhümanist hareket insan türünün değişen çevresel şartlara göre kendini uyarlaması, değişim ve gelişime açık olması gerektiği ön kabulüne sahiptir. Yani insan sürekli bir oluş hali içerisinde.⁶³ Hatta insanın çok uzun süredir evrimin aynı aşamasında olduğunu, artık her anlamda kendisini sınırlandıran bedeninden kurtulma ve yeni bir aşamaya geçme zamanının geldiği düşüncesi de yine transhümanist akım çatısı altında ileri sürülen düşünceler arasındadır.

Jackson, insan doğasına dair dinamik bir anlayışa sahip olan transhümanizm ile Muhammed İkbâl'in insan felsefesinin benzer bir öz taşıdığını düşünmektedir. Aslında yalnızca İkbâl'de değil İbn Tufeyl ve Mevlânâ gibi pek çok İslam düşünürünün fikir dünyasında benzer motiflere rastlamak mümkündür. Jackson bu iddiasını temellendirmek üzere İkbâl'in benlik (khudi) kavramına başvurmuştur. İkbâl bakış açısıyla benlik, insanın kendini tanıması, kendine güvenmesi, kendi potansiyelini ortaya koyması anlamlarına matuftur.⁶⁴ İkbâl'e göre atomdan insana bütün varlıkların bir benliği vardır. Kendi içerisinde hiyerarşik bir düzene sahip olan ben dünyadaki en yüksek derecesine insanla ulaşır. Dolayısıyla bu dünya sınırları içerisinde insan en âli benliğe sahip varlıktır denilebilir. Her insan bağımsız bir "ben"e sahiptir ve bağımsız ben kendi gücünün farkında, gelişime açık, özgür bendir. Kendi kararını kendisi verir ve kararlarını gerçekleştirebilir.⁶⁵ İkbâl'e göre insanın sahip olduğu ve şuuruna

⁶¹ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 9-10.

⁶² Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 100-105.

⁶³ Bostrom, "A history of transhümanist thought", 1.

⁶⁴ Nurten Gökbalp, "Kişicilik ve Muhammed İkbâl", *Turkish Studies* 13/15 (2018), 222.

⁶⁵ Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/19-20.

vardığı gücü eyleme dökmesi, imkân ve kabiliyetlerini genişletmesi, potansiyelini gerçekleştirilmesi gerekir, ki böyle olduğunda insanın ikinci doğumu gerçekleşmiş olur. Diğer bir ifadeyle böyle yaparak insan ölümsüzlük kazanmış olur.⁶⁶ Allah ise “mutlak ben”dir. İnsan da yaratıcısı olan mutlak benin yaşam ve özgürlüğünden pay almıştır. Bu sebeple Jackson, insanın tanrılaştırılmasında bir sakınca olmadığını, Tanrı ölümsüzlük ve mükemmellik gibi sıfatlara sahipse insanın da bundan pay almasının ve bu sıfatlarla mevsuf olmasının çekinilecek bir tarafı olmadığını iddia etmektedir.⁶⁷ Ancak İkbâl Tanrı'nın yaşam ve özgürlüğünden pay almayı benliğe güç katan bir süreç olarak Allah'ın ahlakı ile ahlaklanmak şeklinde açıklamıştır. Bu ahlaklanma manevi bir yücelmeyi ihtiva etmektedir. Üç aşamadan oluşan bu yücelme sürecinin ilk basamağında itaat, ikincisinde nefsin kontrolü ve son aşamada Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğunun idraki yer almaktadır.⁶⁸ Dolayısıyla benlik gelişimi esnasında Allah ile irtibattan beslenirken kutsal bir mahiyet kazanmış olur. Kazanılan bu kutsallık insanı tanrılaştırmak yerine, Tanrı'nın varlığını kendi benliğinde tecrübe etmesini sağlayarak O'na ait vasıfların benliğinde sınırlı yansımalarını görmesini sağlar. Sınırlı varlığında Allah'ı gören insan, Jackson'ın iddia ettiğinin aksine, tanrılaşmak yerine Tanrı olmaktan ne kadar uzakta olduğunun farkına varacaktır.

İkbâl'e göre insanın benliğine dair bilgi ve tecrübesi, sabit bir merkez ekseninde sürekli yenilenir, halden hale geçer. Ancak bu yenilenme öylesine istikrarsız bir değişim değildir. Diğer bir ifade ile benlik, akışta olan, her biri diğeriyle ilintili zihinsel durumların bütünlüğü şeklinde ifade edilebilir.⁶⁹ İkbâl, benliğin ne değişmeyen sabit bir özü olduğu düşüncesine katılır ne de düzensiz, başıboş bir akışı savunur. Bu sebeple onun benlik düşüncesinin bir “şey”den öte bir “fiil” mizacına sahip olduğu söylenebilir.⁷⁰ İkbâl'in benliğin kalıcı, durağan bir özünün olmadığı görüşü transhümanizmin sonu öngörülemez gelişim fikri için uygun zemin hazırlıyor gibi görünmektedir. Zira Jackson'a göre, eğer insanın sabit bir özü yoksa transhümanizmin ona zarar vereceğinden ya da onu yok edeceğinden endişe etmek yersiz görünmektedir. Ancak burada İkbâl'in Kur'ân-ı Kerim'e dayanarak insanın üstünlüğüne dair yaptığı vurgu⁷¹ gözden kaçırılmamalıdır. Zira transhümanistik felsefe farklı bedenlerde yaşamın sürdürülebilirliği düşüncesine zemin hazırlayabilmek için insan ile diğer varlıklar (hayvan, bitki, makine) arasında özel bir farklılığın olmadığı düşüncesini işlemektedir. Bu sebeple İkbâl'in insanın diğer bütün yaratılmışlardan derece olarak üstte olduğu fikrinin transhümanizm düşüncesine geçişi güçleştiren faktörlerden biri olduğu söylenebilir.

Modern psikolojide olduğu gibi İkbâl düşüncesinde de ben bedeni de kapsar. O, beden ve ruhun bütünlüğü olduğunu düşünür. Hatta bedeni ruhun bir var oluş tarzı şeklinde değerlendirmektedir. Buradan hareketle de transhümanizmin bedeni insanın ölümsüzlük düşüncesinin gerçeğe dönmesinin önünde bir engel olarak gören zihniyeti ile İkbâl'in insan felsefesi arasında ciddi bir ayrım söz konusu olduğu iddia edilebilir. Ayrıca Kur'ân'ı Kerim'den ilham alarak İkbâl kötülüğe kaynaklık etse de benliğe yıkılması ya da kendisinden kurtulması gereken bir şey olarak bakmamıştır. Aksine, benlik olabildiğince güçlendirilmeli, geliştirilmeli, mükemmel yaklaştırılmalıdır.⁷² İkbâl'in bedeni benliğin bir parçası şeklinde yorumlamasından yola çıkarak bedenin artık işlevsiz olduğu şeklindeki bir gerekçeyle terk edilmesi düşüncesine varmak mümkün görünmemektedir.

Tıpkı insan görüşünde olduğu gibi İkbâl'in âlem anlayışı da dinamiktir. Âlem İkbâl düşüncesinde değişen gelişen bir formdadır, akışta ve oluştadır.⁷³ Kur'ân'ı Kerim'de de belirtildiği gibi âlemde hiçbir şey değişmez bir nitelik arz etmez. Benzer şekilde Allah'ın âlem

⁶⁶ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması* (Ankara: Hece Yayınları, 2018), 135.

⁶⁷ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 162-163.

⁶⁸ Muhammed İkbâl, *Esrar ve Rumuz*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2005), 51.

⁶⁹ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, 113.

⁷⁰ Aydın, “Muhammed İkbâl”, 22/20.

⁷¹ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, 109.

⁷² Mehmet Aydın, “İkbâl'in Felsefesinde İnsan”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 89.

⁷³ Aydın, “Muhammed İkbâl”, 22/18.

üzerindeki tasarrufu da sürekli. "O, her an ayrı bir iştedir"⁷⁴ ayetinden ilhamla İkbal, sürekli yaratma halinde olan bir Allah tasavvuru geliştirmiştir. Ancak, yaratma konusunda insana da pay biçmiş, onu yardımcı yaratıcı (co-creator) şeklinde nitelendirerek yaratma faaliyetine insanı ortak tutmuştur.⁷⁵ Bu yanıyla Jackson'ın İkbal düşüncesi ile transhümanizm arasında kurduğu bağ temellendirilebilir görünmektedir.

İkbal'in düşüncesinin ana odağı, insanın kendisini sıkı bir eğitimden geçirerek mükemmel insan olmaya yaklaşmasıdır.⁷⁶ Mükemmel insan olmak ise Tanrıya teslimiyeti kapsayan içsel bir cesareti gerektirir.⁷⁷ Bu da İslam'ın şartlarını disiplinli bir şekilde yerine getirmekle mümkün olacaktır.⁷⁸ Dolayısıyla İkbal düşüncesindeki mükemmel insan ile transhümanizmin mükemmel insanı yol, yöntem ve varılacak yer, hangi açıdan bakılırsa bakılsın birbirinden çok farklıdır. Jackson da kitabında bunun farkında olduğunu ima eden ifadelerle yer vermiştir. Ancak bu durumu dini alan ile bilimsel alan arasında bu kadar net bir ayırım olmaması gerektiğini söyleyerek izah etmiş ve transhümanizmin aradaki ayrımı keskinleştirmek için sahte sınırlar inşa ettiğini ileri sürmüştür.⁷⁹

Jackson, İkbal düşüncesinin, Nietzsche felsefesi ile ortak noktalarının altını çizerek transhümanizmin öngördüğü fikirlere çok aykırı olmadığı iddiasını desteklemeye çalışmaktadır. Nietzsche'nin transhümanizmin esin kaynaklarından biri olduğu düşünüldüğünde Jackson'un takip ettiği yol mantıklı görünmektedir. İkbal-Nietzsche benzetmesi farklı kaynaklarda da karşılaşılabilecek yaygın bir yakıştırma olmakla birlikte İkbal de eserlerinde Nietzsche'nin fikirlerine yer vermiştir. Buna göre İkbal'in mükemmel insanı Nietzsche'nin Übermensch'ini akla getirmektedir. Yine Nietzsche'nin Zerdüşt'ü ruhun üç evresinden söz ederken İkbal'de de bu üçlemeyle aynı doğrultuda kemal basamaklarının yer aldığı görülmektedir.⁸⁰ Burada hem İkbal'in hem Nietzsche'nin aşamalandırması spiritüel mahiyet arz ederken transhümanizmin savunucularından Kurzweil'e göre insanın spiritüel bir bileşeni bulunmamakta, insan yalnızca bedenden oluşmaktadır.⁸¹

İslam'ın transhümanizm tartışmasına katkısı başlığında değerlendirilebilecek bir diğer Müslüman düşünür Fârâbî'dir. Jackson Fârâbî'nin *İnsan-ı Kamil* düşüncesine yer vererek insanın mükemmel arama güdüsünü anlaşılır kılmaya ve dolayısıyla transhümanist akımın insanı mükemmelleştirme çabası için meşruiyet zemini hazırlamaya çalışmaktadır. Fârâbî'ye göre diğer bütün varlıklar noksanlık türünden bir/çok şey barındırsalar da onların sebebi olan ilk Mevcut bütün eksikliklerden aridir.⁸² Fârâbî düşüncesinde akıl Tanrıdır; Tanrı tam ve mükemmeldir, o kadar ki tamlık ve mükemmellik Tanrı ile tanımlanır.⁸³ Bu mükemmelliğinin neticesinde zorunlu bir yaratma gerçekleşir. Yaratma yoluyla Tanrı iyiliğini feyz eder ve insanlar da yaratılmış olmaları sebebiyle Tanrıdan bir parça taşırlar. Bu parça yoluyla insandan Tanrıya bir bağ hasıl olmuştur. Tanrı akıldır yani mutlak manada gayri maddidir. İnsan da gayri maddi yönü olan akleden nefis yoluyla Tanrının sıfatlarına benzemeye çalışır. Aslında insan Tanrıya ve Tanrısal olana (düşünülür dünyaya) karışmayı arzu eder. Ancak insan bedeni bu kavuşma ve karışma için engel teşkil etmektedir. İnsan, nefsi yönüyle akli alemle, beden boyutuyla maddi alemle ilintilidir. Ancak ölümle birlikte nefis bedenden kurtularak arzuladığı ilahiliğe erişecektir.⁸⁴

⁷⁴ er-Rahmân 55/29.

⁷⁵ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", 89.

⁷⁶ Ahmet Albayrak, "İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı", *Divan* 3/5 (1998), 251.

⁷⁷ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 165.

⁷⁸ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan", 96.

⁷⁹ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 170.

⁸⁰ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 163.

⁸¹ Ray Kurzweil, *The Age of Spiritual Machines* (New York: Penguin, 1999), 109-110.

⁸² Farabi, *el-Medinetü'l Fazıla*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 44-46.

⁸³ Seda Ensarioğlu, "Yetkinlik ve İrade Çerçevesinde Farabi'de Kötülük Sorunu ve İlahi Adalet", *İslam Düşüncesinde Kötülük Sorunu ve Teodise I*, ed. Hakan Hemsinli – Yunus Kaplan (Ankara: Elis Yayınları, 2021), 329.

⁸⁴ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 156-157.

Fârâbî insanın kendisini anlamasının yolunun evreni anlamaktan geçtiğini, evreni anlayabilmek için onun var oluş gayesine vâkıf olmak gerektiğini düşünmektedir. İnsanın evreni ve nihayetinde kendisini tanıyıp anlaması da ancak ilim ve felsefe yoluyla olabilir. Dolayısıyla ilim ve felsefe olmaksızın insanın kendisini bilmesi mümkün görünmemektedir. Bilim ve felsefeyle uğraşmak insanı Faal Akıl'a yakınlaştıracaktır ki bu da insan için olabilecek en yüksek hedef, tecrübe edilebilecek en yüksek mutluluktur.⁸⁵ Zira bu bir Tanrıya varışır ve dolayısıyla ilim ve felsefe Tanrıya ulaştırılan mutluluk yolu olarak değerlendirilebilir. Akıl varlığı olan insanın mutluluğu da akıl temelli bir süreçte gerçekleşektir.⁸⁶ Mutluluğun olmazsa olmazı bilgidir ve felsefi bilginin tek amacı da mutluluğa ulaştırmaktır.⁸⁷ Böylelikle insan ebediliği elde etmiş olur.⁸⁸ Anlaşıldığı üzere hem Fârâbî düşüncesinde hem de transhümanistik anlayışta bir mükemmele yöneliş olduğu, bilimin her iki yaklaşımda da mükemmele erişme yolunda kullanılacak araç olarak kabul edildiği açıktır. Ancak insanın mükemmelleşerek varacağı nokta bağlamında iki bakışın bağdaştırılması güç farklılıklara sahip olduğu söylenebilir. Zira birinde hedef eskatolojik iken diğesinde maddeseldir.

Jackson, İslam'ın transhümanizm konusundaki duruşunun nasıl olabileceğini tartışırken Kur'ân ve hadis gibi temel kaynaklara başvurmayı uygun bulmadığını belirtmiş, sınırlı olmakla birlikte âyet örnekleri verirken de literal okumalardan kaçınmış ve tevile dayalı keşfi (explorative)/spiritüel yorumu öncelediğini ifade etmiştir. Hatta İslami kozmoloji, teoloji ve eskatolojinin spiritüel bir bakışla okunmasının, İslam'ın transhümanist felsefeyle ortak paydada buluşması ihtimalini artıracaklarını ifade etmiştir.⁸⁹ Ona göre, Kur'ân'ın literal anlamıyla değerlendirilmesinin transhümanistlerin İslam'ın öğretilerinin kendi düşüncelerine aykırı düştüğü kanısına kapılmalarına sebep olmaktadır. Bu çerçevede Jackson, Fârâbî'nin vahyin anlaşılması noktasındaki görüşlerine başvurarak kendi düşüncesini desteklemeye çalışmıştır. Buna göre Fârâbî, insanları felsefe kabiliyeti olan ve olmayanlar olarak ikiye ayırmıştır. Felsefe kabiliyeti olanlar azınlıktadır ve vahyin hakiki anlamını kavrama kapasitesine sahiptir. Çoğunluk ise bu kavrayıştan yoksun kişilerden oluşur ve vahyi literal düzeyde anlayabilir.⁹⁰ Buradan çoğunluğun felsefenin entelektüel inceliğini kavrayamayacak düzeyde olduğu ancak hakikate ulaşmak için felsefi bir kavrayışın gerektiği anlaşılmaktadır. Fârâbî'nin vahiy ve nübüvvet anlayışına bakıldığında Jackson'un Fârâbî'ye yaptığı göndermenin yüzeysel olduğu görülmektedir. Fârâbî vahyin bir zahir bir de batın yorumu vardır diyerek bir tefsir metodolojisi geliştirmeyi teklif etmemiştir. Hakikatin akli izahının felsefe; tahayyüle dayalı ifadesinin ise vahiy olduğunu ifade etmiştir; bu, vahyin, keşfedilmesi gereken akli bir boyutunun varlığını iddia etmek değildir.

2.2. İnsanın Tanrılaştırılması

Transhümanizmin insanın her anlamda kendisine yetebilen, kendi imkanlarıyla kendisini aşabilen bir varlık olduğu noktasındaki görüşleri, Tanrı gibi olma potansiyeline sahip olduğu şeklinde yorumlanmış ve "İnsan Tanrı'ya benzeyebilir mi?" sorusu üzerinden mülâhazalar yürütülmüştür. Bu bağlamda Jackson insanın tanrılaştırılması hususunu Müslüman filozofların düşüncelerinden seçtiği örnekler üzerinden tartışmaktadır. İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzan'ı Jackson'a göre transhümanist düşüncenin özünü aynı paralelde değerlendirilebilecek nüveler taşımaktadır. Bu sebeple Jackson Hayy b. Yakzan'ı İslam'ın transhümanizm karşısında belirleyeceği duruş için önemli görmüştür. Ayrıca

⁸⁵ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma, 1999), 330.

⁸⁶ Yaşar Aydın, "Farabi'nin Bilgi Anlayışına Genel Bir Bakış", *Bilimname* 4/1 (2004), 5.

⁸⁷ Latif Tokat, "Farabi Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 138.

⁸⁸ Mehmet Aydın, "Farabi'nin Ruhun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 122-123.

⁸⁹ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 151-152.

⁹⁰ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 158-159.

transhümanistlerin din hakkındaki kapalı ve dogmatik görüşleriyle uyuşmayan bir dini eser olduğu için de Jackson Hayy b. Yakzan'a özellikle vurgu yapmak ihtiyacı hissetmiştir.⁹¹

Jackson İbn Tufeyl düşüncesine girmeden önce hocası⁹² İbn Bâcce'nin yalnızlık düşüncesinden bahsetmiş ve insanın yalnızken de öz farkındalık geliştirebileceğini, öz düşün (self-thinking) sahibi olduğunu, bunları yapabildiği ölçüde Tanrıya benzeyeceği şeklindeki görüşlerini transhümanizme yakın görmüştür.⁹³ İbn Bâcce'ye göre sağlam ve kesin bilgi akıl vasıtasıyla elde edilir. En basit maddenin bilgisinden en yüce ilahi hakikatlere kadar her şeyin bilgisine akıl ile ulaşmak mümkündür ve ilim de yalnızca akıl ile elde edilir.⁹⁴ İbn Bâcce düşüncesinde insan sahip olduğu teorik akli kendi gayretiyle yetkinleştirebilir, hatta bu sayede maddi olandan ebedi olana dönüşebilir. Diğer bir anlatımla insan aklını o kadar geliştirir ki en nihayetinde kendisine yeten soyut bir varlığa dönüşür.⁹⁵ Bu açıdan bakıldığında İbn Bâcce düşüncesi de tekamülcüdür ve insanın kendi çabasıyla mükemmele erişebileceği fikrini desteklemektedir. Buradan hareketle, Jackson'ın Fârâbî ve İkbâl'de izini sürdüğü transhümanistik çağrışımlara İbn Bâcce'de de rastlamanın mümkün olduğu söylenebilir. Ayrıca İbn Bâcce felsefesinde insan için cismanilik, ruhanilik ve aklilik olmak üzere üç varlık düzeyi söz konusudur. Mutluluk da insanın ilk iki aşamayı tamamladıktan sonra son aşamaya odaklanması ve yoğun bir şekilde en üst düzey ahlaki etkinlik olan akıl etkinliğiyle meşgul olmasıyla elde edilebilecektir.⁹⁶ Yani mutluluk akli melekelerin en üst düzeyde geliştirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Buradan hareketle İbn Bâcce'nin ortaya koyduğu akıl merkezli felsefi bakışın transhümanizmin benimsediği katı akılcılığı çağırıştırabileceği düşünülebilir.

Hayy b. Yakzan, Jackson tarafından İslam'ın, İslam dışı kültürlerin görüşlerine açık olduğunun göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Jackson, insanın fiziksel dünyadaki var oluşu açısından diğer yaratılmışlara ne ölçüde benzediği sorusu merkezinde ilerliyor olması dolayısıyla Hayy b. Yakzan'ın, transhümanizmin başka bazı fiziksel formlarda ölümsüzlük elde etme fikrinin teorik olarak mümkün olabileceğinin göstergesi olarak yorumlanabileceğini iddia etmektedir.⁹⁷

Hayy b. Yakzan'ın temel sorunlarından biri "Tanrıyı nasıl bilebiliriz?" sorusudur. Hayy Tanrıyı bilmeyi şiddetle arzuluyordur ama Jackson'a göre bu rasyonalize edilmiş Tanrı olmaktan ziyade İslam'ın temel dayanaklarından biri olan mistik tecrübe ile bilinen Tanrıdır. Hayy, peygamber olmamasına rağmen bir insanın insan ötesi düzeye evrimini temsil etmektedir. Başka bir deyişle İbn Tufeyl'in Hayy karakteri üzerinden, insan aklının gücüne, toplumdaki devşirilen bilgi birikimi olmaksızın bireysel akledişin imkanına ve bunun sonucunda insanın kemal düzeyine erişebileceğine vurgu yaptığı söylenebilir.⁹⁸ Aynı doğrultuda Jackson mit, rüya ve fantezi ile elde edilen bilginin duyu organları ya da akıl ile elde edilen bilgiden daha az değerli ya da daha az hakiki olmadığını Sühreverdî'nin görüşlerine müracaat ederek ima etmektedir.⁹⁹

İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzan üzerinden tasvir ettiği bilgi teorisi iki aşamadan müteşekkildir. İlk aşamada duyu üzerinden elde edilen bilgi ikinci aşamada beden sınırlandırmalarından kurtulan nefsin riyazet ve müşahedesi ile pekiştirilerek varlığın

⁹¹ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 139.

⁹² Bu Jackson'ın iddiasıdır. Ancak İbn Tufeyl'in kendisi İbn Bâcce ile hiç karşılaşmadığını belirtmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Yaşar Aydın, "İbn Bâcce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/348.

⁹³ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 138.

⁹⁴ İbrahim Ağah Çubukçu, "İbn Bâcce ve Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1967), 152-153.

⁹⁵ Aydın, "İbn Bâcce", 19/350.

⁹⁶ Burhan Köroğlu, "İbn Bâcce'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi", *Divan* 1/1 (1996), 54.

⁹⁷ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 139-140.

⁹⁸ Hüseyin Yücel, "İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzan'daki İnsanın Kökenine ve Âlemin Mahiyetine Dair İnkilemler Üzerine", *Journal of Islamic Research* 31/3 (2020), 623.

⁹⁹ Jackson, *Muslim and Super Muslim*, 144-145.

hakikati gerçekte olduğu şekliyle kavranır.¹⁰⁰ Transhümanizmin yönteminden farklı olarak Hayy, hakikate halvet, zikir ve riyazet ile ulaşmaktadır ve bu bireysel bir aydınlanma halidir.¹⁰¹ Gerçek bilgiye şahit olma durumunu koruyabilmek için ise bu mistik çabayı sürdürmesi gerekmektedir. Bu çaba ise onu neticede bütün varlıkların esasında bir Varlığın yansıması olduğu fikrine ulaştırmaktadır.¹⁰² Diğer bir deyişle hakikatin önkoşulu sürekli ameli çabadır. Amel kesildiğinde hakikatle kurulan bağ da ortadan kalkmaktadır. Tecrübe ettiği bu hal ile Hayy'ın Tanrının sıfatları ile özdeşleşmeye başladığı söylenebilir.¹⁰³ Ayrıca İbn Tufeyl, Hayy karakteri ile aklın bilgisi ile vahyin bilgisi arasında bir çelişki olmayacağını, ancak bunun çok az kişi tarafından tecrübe edilebilecek bir durum olduğu fikrini ortaya koymaktadır.¹⁰⁴ Hayy bir taraftan akla güveni temsil ederken, diğer taraftan aklın sınırlı ve yetersiz olduğunu ancak insanın bu yetersizliği telafi edecek başka imkanlara sahip olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁵ Dolayısıyla İbn Tufeyl'in Hayy karakteri üzerinden insanın sahip olduğu derin potansiyele yaptığı vurgu ile transhümanizm düşüncesine öncül olabileceği, ancak bu potansiyelin aktive edilmesinde zorunlu gördüğü riyazet yolu dolayısıyla transhümanizmin bilim/teknoloji tapıcılığıyla temelde farklılaştığı ileri sürülebilir.

SONUÇ

Tarih boyunca görülmemiş yoğunlukta enformasyon hareketliliğine şahit olan modern insanın, bilim ve teknolojinin büyük bir hız kazanarak geldiği/gelmekte olduğu noktayı insani değerler ve etik sorumluluklar zaviyesinden değerlendirebileceği ölçütlerden yoksun olduğu görülmektedir. Hızlı teknolojik gelişmelerin beraberinde getirdiği öngörülemezlik, belirsizliğe tahammülü olmayan insan için son derece endişe uyandırıcı bir durumdur. Modern bilimin yakaladığı bu ivmenin insanlığa ne kazandıracığı ve elbette beraberinde ondan ne götüreceği noktasındaki meçhuliyet, gelişmelerden haberdar olan insanları etik kaygılarla dolu bir yığın soruyla baş başa bırakmıştır. Öyle ki günümüz insanı, insan olma vasfını nereye kadar sürdürebileceği, bilim koşusunda geride kalmamak adına nelerden taviz vermek zorunda kalacağı ve bu koşunun neresinde artık kriterleri sağlayamadığı gerekçesiyle yarış dışı bırakılacağına kaygılanmaktan bilimin uzun ömür, acıdan arındırılmış bir dünya ve yüksek refahı müjdeleyen söylemlerine sevinememektedir. Büyük sıçrayışa hazırlanan bilim adamları için bu denli umut dolu olan yarınlar, gelmekte olanın ayak seslerini takip etmeye çalışan diğerleri için tereddüte sebep olmaktadır. Bu bağlamda mülhazalarda bulunan Roy Jackson, genelde tüm dini geleneklerin, özelde ise ciddi bir tarih, kültür ve ilim birikimine sahip olan İslam dininin geleceği insanlığın ongunluğu lehinde şekillendirebilecek ruha ve güce sahip olduğuna vurgu yapmaktadır.

Jackson, İslam'ın transhümanizm tartışmalarında söz alması gerektiğini ısrarla vurgularken geleneksel anlamda Kur'an ve sünnete başvurmayı kastetmemektedir. Ona göre Kur'an ve sünnet transhümanizm gibi bilim temelli tartışmaların doğrudan referans noktası olmamalıdır. Bilim ve din arasındaki sınırların sanıldığı kadar keskin olmadığı, bilimin din hakkındaki önyargılarının kırılması gerektiği ve kendisinden başka bir hakikate yer bırakmayan keskin tavır sebebiyle bilimin de din olarak kabul edilebileceğini savunan Jackson'ın çabası temel dini kaynaklara dönmeyi değil, bir dini gelenekten beslenen insanların inşa ettiği medeniyete ve o medeniyetin ortaya koyduğu düşünce dünyasına atıf yapmayı içermektedir. Bu bağlamda Jackson, insanın mükemmelleştirilmesi fikirlerinden dolayı

¹⁰⁰ Ömer Türker, "Hayy b. Yakzan: İnsanlık Adasında Yalnız Bir Hakikat Yolcusu", *Sosyoloji Dergisi* 3/18 (2009), 198-199.

¹⁰¹ İbn Sina/ İbn Tufeyl, *Hay bin Yakzan* çev. M. Şerafeddin Yaltkaya – Babanzade Reşid, 21. B. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 131-154.

¹⁰² Türker, "Hayy b. Yakzan", 200.

¹⁰³ Hasan Özalp, "İşrâkî Mektebin Bir Üyesi Olarak Hayy b. Yakzan'ın Felsefi ve Doğal Dînî Tecrübe Serüveni", *Beytulhikme* 6/1 (2016), 229.

¹⁰⁴ İlhan Kutluer - Hasan Katipoğlu, "Hayy b. Yakzan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/552.

¹⁰⁵ Türker, "Hayy b. Yakzan", 203.

Muhammed İkbâl'e ve Fârâbî'ye başvururken insanın tanrılaştırılması konusunda Hayy b. Yakzan örneği üzerinden İbn Tufeyl'i ele almaktadır. Aynı bağlamda Gazâlî, Rumi, İbn Bâcce, Sühreverdî gibi başka Müslüman düşünürleri de zikretmekle birlikte, bu isimleri yüzeysel geçişler yaparken kullandığı anlaşılmaktadır. Yazdıklarından hareketle Jackson'ın, zihninde pek çok soru işareti barındırmakla birlikte, bir bilimsel gelişme olarak transhümanizm akımını kucaklayabildiği ve kendi düşünce dünyasında bir temele oturtabildiği söylenebilir. Bu sebeple olsa gerektir ki, transhümanistik düşünceye bağrını açarak onu İslam düşünce geleneği çerçevesinde sindirmeleri konusunda Müslümanları da cesaretlendirmeye çalışmaktadır.

İslam'ın çok eski dönemlerden beri transhümanizm tartışmaları içerisinde yer aldığı iddiasıyla dikkat çeken Jackson'ın, aslında bilimin ilerlemesine katkı sunan her ilim geleneğini transhümanizm düşüncesini besleyen bir damar olarak yorumlamasına müsaade edecek bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Elbette İslam medeniyetinin transhümanizm düşüncesinin gelişiminde payı vardır kabilindeki bir iddiayı ortaya koyarken Jackson, bunun bugün anladığımız anlamda transhümanizm olmadığını farkındadır. Buradan hareketle Jackson, Muhammed İkbâl'in insan-ı kâmil kavramının, insanın sürekli oluşta olan gelişim odaklı bir tabiata sahip olduğu fikrini içermesi dolayısıyla transhümanizm düşüncesiyle uyumlu olabileceğini ileri sürmüştür. Benzer şekilde İkbâl'in mükemmel olan Tanrının sıfatlarından pay alan insan tasavvurunun da transhümanizmin ölümsüzlük peşinde olan ve kusurlu taraflarından arınarak daha iyiye evrilmeyi hedefleyen insan anlayışı ile bağdaştırılabilir olduğunu iddia etmektedir. Ancak aslında transhümanizmin maddi hedeflere kilitlenmiş gelişim fikrinin aksine, İkbâl'in mükemmel insanı spiritüel açıdan kendini geliştirme mücadelesi vermektedir ve bu spiritüel gelişim Allah'a mutlak bir teslimiyetle yönelerek İslam'ın şartlarını kamilen uygulamaktan geçmektedir. Ayrıca İkbâl'e göre Tanrının sıfatlarından pay almak O'nun varlığının yansımasını kişinin benliği üzerinde hissetmesi anlamına gelmekte ve bu da Tanrı gibi olmak yerine insanın sınırlılığının farkına vararak kendisini Tanrı gibi olma fikrinden ayırtması süreciyle neticelenmektedir. Bununla birlikte İkbâl'in insana Tanrının yaratıcılığından bir pay vererek onu yardımcı yaratıcı olarak nitelendirmesi transmümanistik düşünceye açılacak bir kapı olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde İkbâl'in insanın sabit bir öze sahip olmadığı şeklindeki iddiası transhümanizmin insanın özünü değiştireceğine dair endişeleri teskin edebileceği düşünülebilir. Ancak burada İkbâl'in benliğinin bedeni kapsadığı ve bedeni de geliştirilip iyileştirilmesi gereken bir var olma biçimi olarak algıladığı hususu gözden kaçırılmamalıdır. Bu yönüyle de bedeni insanın zafiyetinin kaynağı olarak görerek onu saf dışı bırakma planları yapan transhümanizm ile İkbâl düşüncesi ters düşüyor gibi görünmektedir. İnsanın mükemmel olma arzusundan hareketle transhümanizm düşüncesi için meşruiyet zemini oluştururken Jackson'ın başvurduğu bir diğer Müslüman düşünür Fârâbî'dir. Jackson kurduğu bağlantıyla Fârâbî'nin mutluluğa akıl ve felsefeyle erişilebileceği, insanın bu yolla ölümsüzlük kazanabileceği vurgusunun transhümanizmin tek otorite olarak bilimi kabul eden öğretilerini anımsatabileceğini düşündürmektedir. Ancak insanı mükemmel ulaştırma vaadinde bulunan bu iki yaklaşımın nihai hedefleri yahut varış noktaları bir uzlaşmayı mümkün kılmayacak kadar farklı görünmektedir.

İnsanın tanrılaştırılması tartışmaları bağlamında Jackson, İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzan'ını merkeze almaktadır. Buna göre Hayy b. Yakzan'da görülen insanın fiziki varoluşu açısından diğer yaratılmışlardan çok farklı olmadığı fikrinin, transhümanizmin ölümsüzlüğü başka fiziksel formlara aktararak elde etme düşüncesi için yumuşak bir geçiş sağlayabileceği düşünülebilir. Jackson özellikle Hayy'ın kendi başına, bilişsel çabasına destek olacak herhangi bir sosyal ipucu olmaksızın yalnızca kendi aklına dayanarak hakikate erişiminin, transhümanizmin insanın doğa üstü güçlerden medet ummadan kendi akıl ve potansiyeline inanması için yaptığı çağrıyla örtüşmesini önemli bulmaktadır. Ancak burada İbn Tufeyl'in aklın ulaştığı bilgi ile vahyin bilgisinin zıtlık içermeyeceğine dair kesin ifadeleri dikkati nazara

alındığında Jackson'ın kurmuş olduğu ilintinin problematik olduğu ifade edilebilir. Yine Jackson'ın tasvir ettiği *Süper Müslüman*'ın, nihayetinde, transhümanizmle uzlaşmanın kendince bir yolunu bulmuş, kendini dönüştürebilmiş ve yaşadığı dönüşümü Müslüman düşünce içerisinde bir zemine oturtabilmiş, *siborg Müslüman*'a çıktığı söylenebilir.

Sonuç olarak Jackson'ın Müslümanların transhümanist akım ile bir şekilde diyaloga girmesi gerektiğini düşündüğünü, bu konuda Müslümanlara meşru bir zemin hazırlayarak onları muhatap alacakları düşüncenin özü itibarıyla Müslüman düşünce geleneğinden çok uzak olmadığı fikrine hazırlamaya çalıştığı iddia edilebilir. Hatta bunu yaparken yer yer İslam'ı transhümanizmi benimseyenler için şirin görülebilecek bir forma sokmaya çalıştığı intibai da uyandırmaktır. Transhümanizm geniş spektrumlu bir kavram olması sebebiyle kapsadığı görüşler ılımlı insan ömrü uzatma idealinden, değişen dünyaya ayak uydurabilecek yeni bir türün ortaya çıkartılması ülküsüne kadar değişebilmektedir. Bu özelliği dolayısıyla transhümanizme karşı bir tutum geliştirmek güçleşse de en ılımlı hali baz alındığında insan hayatının iyileştirilmesi, tedavisi olmayan hastalıkların çaresinin bulunması, acının ortadan kaldırılması gibi gelişmeler İslami doktrinlere meydan okuyacak türden eylemler olarak değerlendirilmez. Ancak mesele bunu aştığında ve var olan insan türünün, yeni nesil uzun ömürlü, üstün zekalı, ultra güçlü varlıklar tarafından en iyi ihtimalle itibar kaybına uğratılması söz konusu olduğunda, Allah tarafından en mükemmel şekilde tasarlanmış ve yaratılmışların en üstünü statüsü verilmiş insan algısına sahip olan Müslümanların düşünce dünyasında transhümanistik düşünceyi temellendirmek mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, Ahmet. "İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı". *Divan* 3/5 (1998), 241-254.
- Alighieri, di Dante. *La Divina Commedia*. Milano: Società Tipografica dei Classici Italiani, 1805.
- Aydeniz, Hüsnü. "Geleneksel Değerler Üzerinden Bir Transhümanizm Eleştirisi". ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi 53/1 (2020), 353-376.
- Aydın, Mehmet S. "Muhammed İkbal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/17-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydın, Mehmet. "Farabi'nin Ruhun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü ile İlgili Bazı Yanlış Anlamalar". *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 121-128.
- Aydın, Mehmet. "İkbal'in Felsefesinde İnsan". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (1987), 83-106.
- Aydınlı, Yaşar. "Farabi'nin Bilgi Anlayışına Genel Bir Bakış". *Bilimname* 4/1 (2004), 5-16.
- Aydınlı, Yaşar. "İbn Bacce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/348-353. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bainbridge, William Sims. "The Transhuman Heresy". *Journal of Evolution & Technology* 14/2 (2005), 91-100.
- Bergson, Henry. *The Two Sources of Morality and Religion*. Çev. Ashley Audra – Claudesley Brereton. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2002.
- Bostrom, Nick. "A History of Transhumanist Thought". *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (2005), 1-25. <https://www.nickbostrom.com/views/transhumanist.pdf>
- Bostrom, Nick. *The Transhumanist FAQ: A General Introduction*. PDF: World Transhumanist Association, 2003.
- Bostrom, Nick. "Transhumanist Values". *Nickbostrom*. Erişim 5 Ağustos 2021. <https://www.nickbostrom.com/ethics/values.html>
- Bouzenita, Anke Iman. "The Most Dangerous Idea? Islamic Deliberations on Transhumanism". *darulfunun ilahiyat* 29/2 (2018), 201-228.
- Braidotti, Rosi. *İnsan Sonrası*. İstanbul: Kolektif, 2018.
- Cerullo, Michael A. "The Ethics of Exponential Life Extension through Brain Preservation". *Journal of Evolution and Technology* 26/1 (2016), 94-105.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 1999.
- Chu, Ted. *Human Purpose And Transhuman Potential*. San Rafael: Origin Press, 2014.
- Çubukçu, İbrahim Agah. "İbn Bacce ve Felsefesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1967), 151-154.

- Dağ, Ahmet. *İnsansız Dünya Transhümanizm*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: Elis Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Darwin, Charles. *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Davies, Tony. *Humanism*. London: Routledge, 1997.
- de Grey, Aubrey. "Radical Life Extension: Technological Aspect". *Religion and the Implications of Redical Life Extension*. Ed. Derek F. Maher, Calvin Mercer, 13-24. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Doyle, D. John. *What Does it Mean to be Human? Life, Death, Personhood, and the Transhumanist Movement*. Cham: Springer, 2018.
- Eliot, T.S. *The Cocktail Party*. New York: Harcourt, Brace & World Inc., 1950.
- Ensarioğlu, Seda. "Yetkinlik ve İrade Çerçevesinde Farabi'de Kötülük Sorunu ve İlahi Adalet". *İslam Düşüncesinde Kötülük Sorunu ve Teodise I*. Ed. Hakan Hemşinli – Yunus Kaplan. 327-356. Ankara: Elis Yayınları, 2021.
- Farabi, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *el-Medinetü'l Fazıla*. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Ferrando, Francesca. "Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms: Differences and Relations". *Existenz* 8/2 (2013), 26-32.
- Feuerbach, Ludwig. *The Essence of Christianity*. New York: Dover Publication, 2008.
- Fukuyama, Francis. *Our Posthuman Future*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002.
- Gökalp, Nurten. "Kişicilik ve Muhammed İkbâl". *Turkish Studies* 13/15 (2018), 217-224.
- Hopkins, Patrick. "Transcending the Animal: How Transhumanism and Religion Are and Are Not Alike". *Journal of Evolution and Technology* 14/2 (2005), 13-28.
- Hopkins, Patrick. "Toward a Transhumanist Theology". *Metanexus*. Erişim 15 Ağustos 2021. <https://www.metanexus.net/towardtranshumanist-theology/>
- Horrobin, Steven. "The Ethics of Aging Intervention and Life-Extension". *Aging Interventions and Therapies*. Ed. Suresh Rattan. 1-28. Singapore: World Scientific Publishers, 2005.
- Hughes, James J. "The Compatibility of Religious and Transhumanist Views of Metaphysics, Suffering, Virtue and Transcendence in an Enhanced Future". Erişim 11 Ağustos 2021. https://www.researchgate.net/publication/237467243_The_Compatibility_of_Religious_and_Transhumanist_Views_of_Metaphysics_Suffering_Virtue_and_Transcendence_in_an_Enhanced_Future
- Humanity+. "Humanity+ - What We Do". Erişim 5 Eylül 2021. <https://humanityplus.org/>
- Huxley, Julian. *New Bottles for New Wine*. London: Chatto & Windus, 1957.
- İbn Sina/ İbn Tufeyl. *Hay bin Yakzan*. Çev. M. Şerafeddin Yalıtıkaya – Babanzade Reşid. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 21. Basım, 2018).
- İkbâl, Muhammed. *Esrar ve Rumuz*. İstanbul: Sufi Kitap, 2005.
- İkbâl, Muhammed. *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*. Ankara: Hece Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Jackson, Roy. *Muslim and Supermuslim: The Quest for the Perfect Being and Beyond*. Epub, Palgrave, Macmillan, 2020.
- Jordan, Gregory. "Apologia for Transhumanist Religion". *Journal of Evolution and Technology* 15/1 (2006), 55-72.
- Kant, Immanuel. "What is Enlightenment" (1784). *Classical Sociological Theory*. Ed. Craig Calhoun vd. 39-43. Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- Koroğlu, Burhan. "İbn Bacce'nin Ahlak ve Siyaset Düşüncesi". *Divan* 1/1 (1996), 45-65.
- Kurt, İsmail. *Transhumanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kurzweil, Ray. *The Age of Spirituel Machines*. New York: Penguin, 1999.
- Kutluer, İlhan - Katipoğlu, Hasan. "Hayy b. Yakzan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 16/551-554. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Küçükçalp, Kasım. *Batı Düşüncesi: Felsefi Temeller*. Ankara: İsam Yayınları, 5. Basım, 2018.

- Mavani, Hamid. "İslam- God's Deputy: Islam and Transhumanism". *Transhumanism and the Body: The World Religions Speak*. Ed. Calvin Mercer – Derek F. Maher. 67-83. Epub: Palgrave Macmillan, 2014.
- McNamee, M. J. - Edwards, S. D. "Transhumanism, medical technology and slippery slopes". *General Ethics* 2006 (32), 513-518.
- Mehman, Maxwell J. *Transhumanist Dreams and Dystopian Nightmares: The Promise and Peril of Genetic Engineering*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2012.
- Mobayed, Tamim. "Immortality on Earth? Transhumanism through Islamic Lenses". *Yaqeen Institute*. Erişim 30 Ağustos 2021. <https://yaqeeninstitute.org/read/paper/immortality-on-earth-transhumanism-through-islamic-lenses>
- Modesto, Filippa. *Dante's Idea of Friendship: The Transformation of a Classical Concept*. Toronto: University of Toronto Press, 2015.
- More, Max. "Transhumanism: Toward a Futurist Philosophy". *Extropy* 6 (1990, 1996), 12-16.
- More, Max. "The Philosophy of Transhumanism". *The Transhumanist Reader*. Ed. Max More – Natasha Vita-More. 3-17. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2013.
- More, Max. "A Letter to Mother Nature". *The Transhumanist Reader*. Ed. Max More – Natasha Vita-More. 449-450. West Sussex: Wiley-Blackwell, 2013.
- Musa, Aisha. "A Thousand Years, Less Fifty: Toward a Quranic View of Extreme Longevity". *Religion and the Implications of Radical Life Extension*. Ed. Derek F. Maher – Calvin Mercer. 123-131. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Özalp, Hasan. "İşrâkî Mektebin Bir Üyesi Olarak Hayy b. Yakzan'ın Felsefî ve Doğal Dînî Tecrübe Serüveni". *Beytulhikme* 6/1 (2016), 211-234.
- Pilsch, Andrew. *Transhumanism: Evolutionary Futurism and the Human Technologies of Utopia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.
- Sorgner, Stefan Lorenz. "Nietzsche, the Overhuman, and Transhumanism". *Nietzsche and Transhumanism Precursor or Enemy?*. Ed. Yunus Tuncel. 14-26. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- Steve, Fuller - Lipińska, Veronika. *The Proactionary Imperative: A Foundation for Transhumanism*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2014.
- Tokat, Latif. "Farabi Felsefesinde Mutluluğun Araştırılması". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 133-157.
- Türker, Ömer. "Hayy b. Yakzan: İnsanlık Adasında Yalnız Bir Hakikat Yolcusu". *Sosyoloji Dergisi* 3/18 (2009), 195-204.
- van den Belt, Henk. "Playing God in Frankenstein's Footsteps: Synthetic Biology and the Meaning of Life". *Nanoethics* 3 (2009), 257-268.
- Walton, Harry. "Transhumanism and Theology". *Humanities and Social Sciences*. Erişim 10 Eylül 2021. <https://www.blogs.hss.ed.ac.uk/science-and-religion/2013/11/27/transhumanism-theology/>.
- Waters, Brent. "Whose Salvation? Which Eschatology? Transhumanism and Christianity as Contending Salvific Religions". *Transhumanism and Transcendence Christian Hope in an Age of Technological Enhancement*. Ed. Ronald Cole-Turner, 163-175. Washington: Georgetown University Press, 2011.
- Will, Steffen vd. "The Anthropocene: conceptual and historical perspectives". *Phil. Trans. R. Soc. A*. (2011), 842–867.
- Yeşilyurt, Muhammet. "Hıristiyanlığın "Imago Dei" Öğretisinin Transhümanizmle Uzlaştırılmasının İmkânı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9 /5 (2020), 3624-3650.
- Yücel, Hüseyin. "İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzân'ındaki İnsanın Kökenine ve Âlemin Mahiyetine Dair İnkilemler Üzerine". *Journal of Islamic Research* 31/3 (2020), 622-637.